

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1999 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2000

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1999

VILNIUS 2000

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1999

VILNIUS 2000

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo Universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus Universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-33-0

© Lietuvos istorijos institutas, 2000

© Straipsnių autoriai, 2000

VLADAS SIRUTAVIČIUS

**SIMBOLINĖS GEOGRAFIJOS: KELIONĖS PO XIXA.
VIDURIO LIETUVĄ IR JŲ APRAŠYMAI**

Naujųjų laikų kelionių aprašymai atlikdavo dvi svarbiausias socialines funkcijas: edukacinę ir didaktinę. Todėl juose buvo gausu pačios įvairiausios informacijos: nuo kasdieninių pragmatinių patarimų iki įvairių istorinių, etnografinių, geografinių žinių ir pan. Galiausiai tokie aprašymai tapo populiaria kasdienine to meto lektūra¹.

XVIII a. antrosios pusės kelionių aprašymuose, ypač jei buvo keliaujama iš Vakarų į Rytų Europą (konkrečiai į Lenkiją-Lietuvą ir Rusiją), ryškėjo keli svarbūs momentai. Paprastai tokių kūrinių autoriai buvo švietėjiškos ideologijos asmenys, o aprašinėdavo jie teritorijas, šalis, kurios buvo mažai pažįstamos ir iš esmės skyrėsi nuo tų, iš kurių kilę ar kuriose gyveno patys keliautojai. Neatsitiktinai keliautojui svarbu buvo fiksuoti įvairius kultūrinius, socialinius, politinius skirtumus, skiriančius du Europos regionus. Tačiau „civilizaciniai skirtumai“ ir „Rytų Europos atsilikimas“ buvo svarbus tokių aprašymų „ideologinis pagrindas“. Anot kultūros istorikų, krašto „atsilikimą“ liudijo: ypatingai sunkios valstiečių gyvenimo sąlygos, blogi keliai, mažas gyventojų tankis, nedideli gerai dirbamų laukų plotai, skurdžios, keliautojui nepritaikytos smuklės bei pakelės namai ir pan.² (Beje, dar vienas ir dažnai pastebimas bruožas, skiriantis „Vakarų“ nuo „Rytų“, žydų gausumas ir vieta, kurią ši bendruomenė užima visuomenėje. Juk keliautojui dažniausiai tekdavo bendrauti su žydais, kurie būdavo vedliais ar smuklių savininkais.) Tokie kelionių aprašymai – tai būdas fiksuoti kultūrinės ribas, labiausiai pastebimus skirtumus, kurių svarbiausi įvairūs nepritekliai, skurdas, paprastai „Vakarų“ keliautojui reikalingo komforto nebuvimas.

Žinoma, keliaujama buvo ne tik Rytų, bet ir Vakarų kryptimi. Tiesa, tokios kelionės buvo prieinamos tik nedaugeliui, dažniausiai patiems turtingiausiems. XVIII a. antrojo-

¹ A. Mączyła, *Życie codziennie w podrózach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa: PIW, 1978.

² L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994, p. 26.

je pusėje dažnai į Vakarų Europą keliaudavo ir įvairių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) aristokratinų giminių atstovai. Paprastai kelionė į Vakarų užbaigėdavo edukacinį procesą, o trukdavo tokios kelionės nuo kelių iki keliolikos mėnesių. Štai Adamas Jerzys Czartoryskis kelerius metus praleido keliaudamas po Prancūziją ir Angliją. Ir tai buvo ne vienintelė jo kelionė. Pagrindinis kelionės tikslas buvo mokomasis: jaunuolis pirmiausia privalėjo susipažinti su esamų politinių sistemų ypatybėmis, suvokti, kas sąlygoja gana sparčią šalių raidą, ir pan. Tėvas specialiai perspėjo sūnų „taupyti laiką“, stengtis daugiau sužinoti, vengti „lengvų nuotykių bei flirtų“³. Visa tai reikalinga tam, kad užsienyje įgytos žinios būtų kiek galima efektyviau pritaikytos tėvynėje. Į panašias keliones leisdavosi ir bažnyčios dignitoriai. Jų tikslas paprastai būdavo Romos bei įvairių šventų vietų lankymas. Kartu kelionėje stengiamasi susipažinti su žymesniais žmonėmis, lankomasi operoje bei bibliotekose ir pan. (pvz., teisės daktaro ir būsimojo Žemaičių vyskupijos pavyskupio Józefo Łopacińskiego (1751–1803) kelionė į Romą 1773–1775 m.⁴).

Reikėtų pasakyti, jog nuo XIX a. pradžios pamažu ėmė keistis kelionių pobūdis. Pirmiausia jos tapo prieinamesnės, vis daugiau žmonių ėmė keliauti. Taigi vyko tam tikras kelionių *demokratėjimas*. Antra, iš edukacinių, religinių jos darėsi pramoginėmis, poilsinėmis. Galiausiai, trečia, kelionėse „atrandama“ tėvynė, t. y. vis dažniau imama keliauti po „gimtąjį kraštą“, kuris suprantamas kaip buvusios politinės Tėvynės (tradicinės valstybės – LDK) teritorija, kita vertus, tapatinamas su gimtine. Maža to, maždaug apie XIX a. vidurį vis daugiau atsiranda tekstų, kuriuose kritikuojamos kelionės į užsienį. J. I. Kraševskio teigimu, jos visiškai prarado savo „edukacinę funkciją“, o keliavimas geležinkeliu tinka tik gyvuliams, bet ne žmonėms⁵. Kitas rašytojas bei keliautojas Zenonas Fish'as į klausimą, kodėl keliaujama į užsienį, atsako: iš nuobodulio, nes nemokama rasti naudingo užsiėmimo Tėvynėje⁶.

Dėl lėtų urbanizacijos tempų Lietuvos kelių tinklas nebuvo išplėtotas. Rusų valdžia pirmiausia finansavo turinčių karinę strateginę reikšmę kelių tiesimą bei priežiūrą, o tokių Lietuvoje buvo vos keletas. Visais kitais keliais turėjo rūpintis patys gyventojai, o jie tai darė labai nenoriai. Todėl daugelio kelių būklė buvo prasta, ypač pavasarį ir rudėnį. Apskritai kelionė po XIX a. Lietuvą buvo susijusi su daugeliu pavojų: ne tik dėl blogų kelių ar keliautojui beveik nepritaikytų smuklių, užėigų, bet ir dėl dažnai keliuose pasitaikančių plėšikavimo atvejų. Ne veltui po ilgesnės kelionės paprastai skubama dėkoti Dievui. Galimybė keliauti į užsienį pagerėjo tik baigus tiesti geležinkelį, sujungusį Varšuvą su imperijos sostine Peterburgu, kurio dalisėjo per Vilniaus guberniją.

Pirmieji „turistinių kelionių“ aprašymai imti publikuoti dar XIX a. pirmojoje pusėje. Jų metu nesistengiama ko nors išmokti. Tai iš esmės pramoginės kelionės. Anot vieno

³ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski, 1770–1861*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994, p. 24–25.

⁴ Kopia dyaryusza podróży W. Jm. X. Józefa Łopacińskiego, scholastyka wileńskiego do Rzymu 15 12 1773 z Krok przedzięty, *Lietuvos valstybinės istorijos archyvas* (toliau – *LVA*), f. 1135, ap. 14, b.16.

⁵ Cit. pagal: A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa, 1972, p. 264.

⁶ [Z. Fish], *Listy z podróży przez Tadeusza Padalicę, Wilno, 1859*, t. 1, p. 7.

XIX a. pradžios autoriaus, tai „kelionė be tikslo“. Štai 1849 m. Aleksandras Połujański (1814–1866) rašo: „Norėjau prasivažinėti *en touriste* kelionės būdu, kurių pas mus niekas nežino, bet kurios taip paplitusios Vakarų Europoje“⁷. Šių eilučių autorius išvyko iš choleros apimto Vilniaus ir keliavo po Trakų apskritį. Jo teigimu, Lietuvoje vis dar nemėgstama keliauti, todėl nežinome „savojo krašto“. Betgi ir „mūsų krašte“ galima maloniai praleisti laiką, tik svarbu mokėti „pasitenkinimą pačiam savyje surasti“. Surasti vidinę harmoniją padeda gamta, žmogaus veiklos nepaveiktas jos grožis. Taip atsiranda pirmieji „lietuviškojo gamtovaizdžio“ aprašymai. (Mūsų autoriui – tai sala ežero viduryje, leidžiantis saulei⁸.) Tokia gamta suteikia nusiramino ir vilties. Tiesa, neliko nepastebėti ir „vakarietiškos civilizacijos ženklai“ – juos reprezentuoja smulkaus bajoro dvarelio biblioteka (nors prisipažįstama, jog Lietuvoje tai retas dalykas), kurioje galima aptikti ir žurnalų, ir knygų. Vienas Połujański kelionės tikslų – aplankyti Stakliškių mineralinių vandenų gydyklą. Linksmos ir pikantiškos istorijos, anekdotai – dalis tokios pramoginės kelionės.

Tiesa, ne visi kelionių aprašymai buvo tokie „nerimti“. Toliau šiame tekste pabandy-sime paanalizuoti keliolika kelionių aprašymų, kurių tikslas buvo ne tiek linksminti skaitytoją, kiek skatinti gimtojo krašto bei tėvynės meilę. Pagrindinis šio darbo uždavinys būtų parodyti, kaip autoriai fiksuoja kultūrinės ribas tarp regionų, kaip kelionė susieja gamtovaizdį su istorine praeitimi ir kaip tokiais kelionių aprašymais stengiamasi skatinti visuomenės istorinę atmintį, formuoti kultūrinį identitetą. O pradėti norėtūsi nuo „valdiškų“ kelionių aprašymų, nuo rusų valdininkų kelionių ir jų įspūdžių.

Rusų valdžios pareigūnų kelionės po Lietuvą

Svarbiausias rusų valdininkų kelionių tikslas – geriau pažinti kraštą, kad jį būtų galima efektyviau administruoti. Būdingas tokių kelionių aprašymų bruožas: juose visai akcentuojamas valdinių lojalumas.

Svarbiu įvykiu visuomenės gyvenime tapdavo caro arba jo šeimos narių apsilankymas, taip pat jų kelionės po Lietuvą. Toks valdovo pasirodymas savo valdiniam turėjo kelias prasmes: valdovui tai buvo būdas įsitikinti valdinių lojalumu, o valdiniam – pareikšti savo ištikimybę. Caro atvykimui vietos valdžia ruošdavosi iš anksto: miestai buvo iliuminuojami, statomi triumfo vartai, puošiamos pakelės. Be abejo, svarbiausia caro kelionės dalis buvo susitikimas su valdiniais. Ypač po baudžios panaikinimo caro susitikimas su iš baudžios paleistais valstiečiais, vadinamųjų „adresų“, arba prašymų, priėmimas tapo svarbia politinio ritualo dalimi⁹.

⁷ F. W s z ę d o b y l s k i [A. Połujański], Kaleidoskop: O wszystkim, o wielu rzeczach i o niczem. (Z notat podróży.), *Pamiętnik Naukowo-Literacki*, 1849, t. 1, z. 1, p. 70.

⁸ Ten pat, p. 71.

⁹ Daugpilio pilies komendanto 1864 m. gegužės 28 d. raportas generalgubernatoriui, *LVI*A, f. 378, b/s, 1864, b. 122, l. 3.

Kaip jau minėta, rusų valdininkų kelionių po Lietuvą tikslas buvo geresnio bei efektyvesnio valdymo sukūrimas. Todėl autoriai daugiau dėmesio skiria gubernijų sutvarkymui, ūkio specifikai, gyventojų etninei sanklodai ir pan. Po baudžios panaikinimo paskelbimo ir sukilimo rusų keliautojai savo aprašymuose vis labiau fiksuoja liaudies, valstiečių „atsilikimą“ ir daro svarbią politinę išvadą: taip atsitiko dėl bajorijos (lenkų) „viešpatavimo“ liaudžiai. Valdžios politikos tikslas esąs šią klaidą ištaisyti.

Geras pirmosios tendencijos pavyzdys Vidaus reikalų ministerijos tarnautojo Rusijoje, istoriko Konstantino Arsenjevo kelionė po istorinės Lietuvos žemes. Pirmiausia keliautojas pastebi, jog Kauno gubernijos sukūrimas, atskiriant kai kurias apskritis nuo Vilniaus gubernijos, turėjo kraštui aiškiai pozityvią reikšmę (1843). Tai turėtų pagerinti abiejų gubernijų valdymą. Iki šio įvykio gubernijų administravimą sunkino įvairialypė gyventojų etninė sudėtis, dideli nuotoliai, gyventojų skaičius.

Pertvarkyta Kauno gubernija, sudaryta iš septynių apskričių, tapo kompaktiškesnė, o gyventojų „moralinis ir protinis išsivystymas“ – daugmaž vienodi. Tas pat pasakytina ir apie jų charakterį – kultūrą. Vyraujanti religija – katalikai, dar paminėti žydai, protestantai, stačiatikiai. Kiek kitokia situacija yra Vilniaus gubernijoje, čia stačiatikių skaičius didesnis. Apie etninę gyventojų sudėtį dar neužsimenama. Tačiau Arsenjevas atkreipia dėmesį į kitą Rusijos imperiniam centrui svarbų momentą: tradicinio elito situaciją. Tiek Vilniaus, tiek Kauno gubernijos bajorai beveik „ištisai“ yra lenkai ir katalikai¹⁰. Taip pat pažymima, jog čia yra ypač didelis bajorų skaičius. Kauno gubernija laikoma labiau išsivysčiusia, svarbia ūkine prasme, o Vilniaus gubernija labiau atsilikusi.

Vėlesniuose valdininkų kelionių aprašymuose vis daugiau vietos skiriama oficialiosios politikos propagandai. Santykiai tarp valstiečių ir dvarininkų, valdžios politika, jos kryptys, „krašto“ rusiškumo, arba „rusiškųjų pagrindų“, akcentavimas tapo svarbiu kelionės objektu. Tuoj po sukilimo generalgubernatorius Konstantinas fon Kaufmanas apkeliaavo kelias Kauno gubernijos apskritis (1865 m. spalio–lapkričio mėn.). Tos kelionės aprašymas buvo išleistas atskira knyguote. Kelionė turėjo pademonstruoti kelis dalykus. Pirma, parodyti, kaip aukščiausios rusų valdininkai šiltai ir entuziastingai priimami vietos gyventojų, ypač „paprastos liaudies“. Antra, parodyti rusų administracijos susirūpinimą vietos gyventojų gerove ir išaiškinti baudžios reformos naudą, nes tik rusų valdžia dar visiškai neseniai beveik pamirštą „lietuvių gentį“ (kitur tekste dar vadinama *narod*) gali „nuvesti“ į naujus „socialinius santykius“, t. y. buvo pažangos ir civilizacijos krašte nešėja. Šiuo atveju valdžios pareigūnui kelionė – tai priemonė išdėstyti konkrečią politinę programą ir gauti jai pritarimą.

Neatsitiktinai generalgubernatorius „aiškino lietuviams“, kad šie prisimintų caro malonę, klausytų valdininkų ir, o tai svarbu, siųstų vaikus į rusišką mokyklą. Ukmergės apskrities valstiečiams Kaufmanas rusų kalbos ir rašto mokymosi reikalingumą

¹⁰ К. И. Арсеньев, Путевые заметки о Западной и Юго-Западной России, *Журнал Министерства Внутренних дел*, 1845, ч. 11, с. 398–399.

argumentavo tuo, jog šia kalba parašytas baudžiosos panaikinimo aktas¹¹. Ten pat jis susitikio ir su policijos tarnautojais, ypač domėjosi valsčiaus teismo darbu. Stebėjo, kaip sprendžiamos bylos, kuriose atsakovai ir ieškovai valstiečiai.

Įdomu ir tai, kad kelionės metu Kaufmanas aiškino valstiečiams, jog diegiama valdžios socialinė tvarka nenaikina *tautos* savitumo¹². Apskritai kelionės aprašymas trykšta valdžios palankumu valstiečiams. Pirmiausia generalgubernatorius susitinka su valstiečių, vėliau ir su kitų luomų atstovais: bajorais bei dvasininkija. Šiems paprastai išsakomi įvairūs priekaištai bei kaltinimai. Pirma, bajorija išnaudojusi liaudį (orig. *narod*), o tai galiausiai tapo pagrindine sukilimo gubernijoje priežastimi. Anot Kaufmano, vietos bajorijai yra palikta vienintelė raidos perspektyva: ji privalanti tapti rusų „dvarininkija“, arba, kitaip tariant, kultūriškai asimiliuotis. Tam tikslui būtina ir valdininkus lenkus pakeisti stačiatikiiais rusais. Šalyje gali būti viena – rusiška civilizacija, būtent to, jo žodžiais, ir „trokštanti liaudis“¹³.

Kelionių aprašymų, kurie tėra tik pretekstas ypatingai krašto istorijos koncepcijai išdėstyti ar naudojami tik oficialios politikos propagandai, galima rasti ir daugiau. Jie buvo ypač populiarūs tuoj po sukilimo¹⁴. Geru pavyzdžiu galėtų būti ir anoniminio autoriaus kūrėnis „Maskviečio įspūdžiai apie Žemaitiją. Ištraukos iš laišku 1864 m.“¹⁵

Kokie gi tie įspūdžiai? Pirmiausia, ką pastebi keliautojas, tai Žemaitijai būdinga kultūrinė, tautinė (autorius dažniausiai vartoja terminą *gentinė*), kalbinė bei religinė įvairovė. Norėdama vykdyti efektyvią politiką, valdžia privalo teisingai šį faktą įvertinti. O pagrindinis politikos tikslas – spartesnė gyventojų rusifikacija. Būtent šiuo aspektu aprašyme apibūdinamos pagrindinės religinės ir tautinės bendruomenės. Štai sentikiai fanatikai, šiurkštūs, laukiniai, žydai – dar labiau apsileidę „nei Lietuvoje“, siekia tik naudos ir neverti pasitikėjimo (mat stengiasi kalbėti lenkiškai), kalvinistai – „politiškai“ niekuo nesiskiria nuo *lenkų* ir „polonizuotų lietuvių“.

„Lietuvos gentį“ sudaro bent kelios socialinės grupės: dvarininkai, kunigai, laisvieji žmonės, vyrauja bajorija ir „prastuomenė“ (valstiečiai). Ypač tekste stengiamasi akcentuoti atotrūkį tarp visuomenės elito, kuris *polonizavosi*, ir liaudies, kuri išsaugojo savo „pirmykštį“ etniškumą. Etnolingvistinė bajorijos polonizacija tapatinama su etnopolitine ir laikoma svarbiu veiksniu, leidžiančiu carinei administracijai vykdyti pakankamai efektyvią politiką krašte. Pagrindinės veiklos kryptys nėra naujos: efektyvios rusų administracijos sukūrimas ir rusų kalbos vyravimas viešajame gyvenime. Šiam uždaviniui spręsti reikalinga teisinga švietimo politika, o pradėti reiktų nuo liaudies mokyklų steigimo.

¹¹ Поездка г. главного начальника Северо-западного края генерал-адъютанта фон Кауфмана в Ковенскую губернию в 1865 году, Ковна, 1865, с. 4.

¹² Ten pat, p. 5.

¹³ Ten pat, p. 34.

¹⁴ Lenkijos Karalystės pareigūno N. Miliutino kelionių aprašymas: Поездка по некоторым местностям Царства Польского в октябре 1863 года, Москва, 1872.

¹⁵ Н. Н. Н. Впечатления Москвича на Жмуди. Отрывки из писем 1864 г., Виленский вестник, 1866, № 73, 75, 77.

Kelionių aprašymų, kuriais stengiamasi pabrėžti Lietuvos rusiškumą, istorinius ryšius su Rusija, buvo spausdinama ir daugiau. Gana tipiškas buvusio Vilniaus švietimo apygardos globėjo, generalgubernatoriaus Muravjovo politikos šalininko Ivano Kornilovo (1811–1911) kelionės (1893) iš Vakarų Europos į Peterburgą per Vilnių aprašymas. Autorius pirmiausia atkreipia dėmesį į švietimo sistemos būklę, kuri, jo žodžiais tariant, turėtų ugdyti brolybę tarp rusų ir lietuvių „liaudies masių“, kurie kažkada „vienoje valstybėje gyveno“. Tokiuose tekstuose beveik nėra gamtos aprašymų, o bet kokie istoriniai ekskursai skirti tik tam, kad įrodytų „senas“, tradicines krašto rusiškumo šaknis. Tik pasirodžius lenkams ir žydams (svetimiems iki tol egzistavusiai visuomenei elementams) buvo sugriautas „taikingas Lietuvos Rusios valstybės gyvenimas“¹⁶.

Teisingumo dėlei reiktų pasakyti, jog tie rusų valdininkai, kurie buvo labiau integruoti į Lietuvos visuomeninį-kultūrinį gyvenimą, sugebėjo objektyviau vertinti krašto istoriją. Vienas tokių galėtų būti ilgametis Vilniaus cenzūros komiteto cenzorius, universiteto bibliotekos vedėjas Pavelas Kukolnikas (1795–1884). 1860 m. jis išspausdino istorinę apybraižą „Kelionė po Vilniaus Pilies gatvę“¹⁷. Šiame savotiškame „turistiniame“ vadove aprašoma ne tik viena seniausių ir svarbiausių Vilniaus gatvių, joje esantys pastatai, bet ir prisimenami įvairūs visuomenės bei mokslo veikėjai, kada nors joje gyvenę. Ši gatvė „Lietuvių kunigaikščių galybę liudija“, kita vertus, rodo miestą turint turtinę bei intensyvią visuomeninį-kultūrinį gyvenimą.

Tėvynės ieškojimas

Svarbesnių XIX a. vidurio kelionių po Lietuvą ar įvairias jos vietas aprašymų autoriai (tokie kaip, pvz., Władysławas Syrokomlė (tikr. Ludwikas W. Kondratowiczius), Adomas H. Kirkoras ar Konstantinas Tyszkiewiczzius¹⁸) buvo gerai žinomi visuomenės bei kultūros veikėjai. Gal kiek schematiškai tariant, jie atstovavo demokratėjančiai LDK bajoriškai kultūrai, kurios atstovai dažnai gana kritiškai vertino kai kuriuos tradicinius bajoriškosios kultūros imperatyvus ir gana palankiai – „liaudiškos“ kultūros palikimą. Tokioje mąstysenoje derėjo politinis lojalizmas su viešai deklaruojama meile „gimtajam kraštui“, unijinės tendencijos su LDK specifikos suvokimu¹⁹. Jų darbai, parašyti lenkų kalba ir pirmiausia skirti *visuomenės elitui*, anuomet vadintam *visuomene* (lenkiškai *obywatele*) arba, kitaip tariant, bajoriškai-miestietišškai aplinkai, lenkų kalbą laikanti pagrindine kultūrinės komunikacijos priemone.

Ko gi siekta tokiais kelionių aprašymais? Išskirtume du svarbiausius dalykus. Pirmiausia kelionės, jų aprašymai skaitytojui turėjo priminti šlovingą bei garbingą

¹⁶ И. П. Корнилов, *Путевые заметки*, 1895, с. 10, 28.

¹⁷ П. Кукольников, Путешествие по Замковой улице, *Виленский вестник*, 1860, № 1–27.

¹⁸ Konstantino Tiškevičiaus *Neris ir jos krantai [Wilija i jej brzegi]* parašyta 1858 m., išleista 1871 m.

¹⁹ Plačiau žr. A. K u l a k a u s k a s, Šaka atskilusi nuo tautos...Lietuvos bajorijos ir LDK bajoriškosios kultūros vaidmuo lietuvių tautiniame atgimime, *Sietynas*, 1988, t. 3; Z. M e d i š a u s k i e n ė, Adomas Honorijus Kirkoras: tarp Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 8. *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 168–193.

savojo krašto praeitį. Štai Syrokomlė knygelės „Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą“ įžangoje „Į skaitytoją“ rašo: „<...> reikia dar labiau domėtis gimtąja žeme, nes neapbrėpti, neatrasti lobiai dar guli neartuose dirvonuose. Garbingas darbas laukia rankų, norinčių tuos dirvonus išjudinti“²⁰.

Bendriausia prasme *savasis kraštas*, arbū *gimtoji žemė*, reiškė LDK, buvusios istorinės Lietuvos valstybės žemes. Todėl neatsitiktinai keliautojas stengėsi aplankyti tas vietas, kurios susijusios su reikšmingesniais istoriniais ir politiniais įvykiais. Aprašymuose sutinkami gana platūs intarpai, kuriuose pateikiamos miestų, pilių, piliakalnių, bažnyčių bei vienuolynų istorijos. Tiesa, dažnai *gimtoji žemė* buvo vartojama ir siauresne prasme. Tuomet ji reiškė *gimtąsias keliautojo vietas*, arba tiesiog *gimtinę*. Tas pats Syrokomlė jau kitoje kelionių knygelėje, kuri ir vadinasi „Kelionė po mano buvusias apylinkes“ (*Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studja historyczne i obyczajowe*), išleistoje 1853 m. rašo: „<...> nors iš pirmo žvilgsnio atrodytų, jog koks nors krašto užkampis neturi nieko nepaprasto, jis irgi gali būti studijų objektu. O tokios studijos gali duoti daug naudos tiems, kurie gerai savosios žemės nepažįsta“. (Pridursime, jog šiuo atveju keliaujama po rytines LDK žemes, konkrečiai po nedidelę Minsko gubernijos dalį.) Taigi gimtinės pažinimas taip pat svarbus ir reikšmingas, nes tai bendresnės – krašto, tėvynės istorijos dalis. Anot Syrokomlės, tyrinėjant „vietinę“ istoriją, taip pat galima „atnešti kokios nors naudos istorijos lobynui“²¹.

Būdingas beveik visų to laiko kelionių aprašymų bruožas – didingos, garbingos praeities iškėlimas prieš niūrią ir žeminančią dabartį. Stanislovas Moravskis, trumpai prisiminęs svarbesnius įvykius, susijusius su Merkinės istorija, konstatuoja, jog dabar tai varganas, sunykęs „miesteliūkštis“²². (Tiesa, paprastai tekstuose neįvardijama, kas sąlygojo tokią akivaizdų regresą.) Kontrastą tarp dabarties ir praeities dar labiau paryškina gamtos vaizdai, kurių apstu kelionių aprašymuose.

Akivaizdu, jog XIX a. vidurio kelionių aprašymais siekta skatinti istorinę atmintį ir puoselėti „gimtojo krašto“ patriotizmą, jo tiesiogiai nesupriešinant su oficialiuoju, „valdišku“ patriotizmu. Kartais kelionės aprašymas primena „kraštotylinį turistų vadovą“, kuriame skaitytojas galėjo surasti ne tik istorinių žinių. Geras to pavyzdys Adomo H. Kirkoro „Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes“ (*Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*), pirmą kartą išleisti 1856 m. Knygos įvade rašoma, jog keliaujant po Vilnių: „<...> sulig kiekvienu žingsniu užtiksite ką nors įdomaus, pamokomo, kas primins jums šlovingus lietuvių žygius. Atvers dorybių ir nuopelnų, ydų ir aistrų kupiną jo gyvenimo knygą“. Ir toliau: „Vilnius – tai gyva senosios Lietuvos kronika, jos buvusios šlovės ir nuosmukių liudytojas“²³. Šis veikalas – tai ir Vilniaus istorija, ir kelionių vadovas po

²⁰ Apie Syrokomlės kelionių aprašymus, kurių jis parašė bent keletą, žr.: A. K u l a k a u s k a s, S. Ž a k a r y t ė, Vladislovas Sirokomlė ir jo kelionių po Lietuvą aprašymai, *Vladislovas Sirokomlė, Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 5–26.

²¹ W. S y r o k o m l a, *Wędrówki po moich niegdyś okolicach*, Wilno, 1853, p. 10.

²² S. M o r a w s k i, *Od Merezza do Kowna. Gawęda pustelnika, Teka Wileńska*, 1858, Nr. 4, p. 64–65 (14–15).

²³ A. H. K i r k o r a s, *Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 16.

miestą bei jo apylinkes. Jis turėjo patenkinti dalies visuomenės vadinamųjų „naudingų“ pramogų poreikį.

Tiesa, Kirkorui rūpi ne tik Vilniaus praeitis (vienas knygos skyrius (pasivaikščiojimas) supažindina su Rasų kapinėmis, kur palaidoti žymūs vilniečiai), bet ir jo dabartis, šiandieninis miesto visuomeninis bei kultūrinis gyvenimas. Todėl „Pasivaikščiojimuose“ užsimenama ir apie žymesnes draugijas (Medicinos (1805) ir Labdaros (1808), vienijančias miesto visuomeninį elitą. Keliautojo akiratyje atsiduria vaistinės, prieglaudos, kareivinės ir net gubernijos kalėjimas. Ypač daug dėmesio susilaukia visiškai neseniai atidarytas Senienų muziejus, jo rinkiniai ir kolekcijos²⁴. Taigi kelionės aprašymas ne tik supažindino su miesto istoriniais-kultūriniais paminklais, vaizdingomis apylinkėmis, bet ir turėjo skatinti žmonių socialinį aktyvumą, domėjimąsi praeitimi.

Kitas svarbus kelionių aprašymo bruožas – jų autoriai vis daugiau dėmesio ėmė skirti žemesniųjų socialinių sluoksnių, vadinamosios „paprastos liaudies“, arba tiesiog „liaudies“, gyvenimui, papročiams. Aprašymais stengiasi parodyti čia gyvenančių valstiečių bei įvairių etninių bendruomenių kultūrinį savitumą, kuris jau nebetapatintas tik su „moraliniu sugedimu“, atsilikimu ar primityvumu. Priešingai, dažnai tokie liaudies papročiai ir gyvensenos aprašymai šiek tiek idealizuoti. (Išimtį sudaro tik žydų aprašymai, kuriuose vyrauja negatyvus požiūris į šią etninę bendruomenę.) Taigi liaudies, valstiečių įvairių etninių grupių aprašymai bei charakteristikos tapo svarbia bendro kelionės aprašymo dalimi. Tėvynės gamtovaizdis – tai ne tik piliakalniai ar pilys, liudijančios garbingą praeitį, bet ir paprastos valstiečių pirkios, jų gyventojai. Minėtam Moravskui krašto, tėvynės „kvapas“ neatsiejamas nuo „mūsų kaimiškų lūšnelių dūmelio dervos“. Spėtume, jog viena iš tokio susidomėjimo valstietišku gyvenimu priežasčių galėtų būti socialinio solidarumo skatinimas.

Daug „liaudiško gyvenimo“ vaizdų yra ir Władysłavo Syrokomlės kelionių aprašymuose: „Išskylos iš Vilniaus po Lietuvą“ bei „Kelionės po mano buvusias apylinkes“. Pastarojoje knygoje bent du skyriai skirti smulkiosios bajorijos ir valstiečių gyvensenai aprašyti (p. 212–238). Vienas svarbiausių keliautojo tikslų – parodyti minėtų socialinių grupių „moralinę būseną“. Todėl Syrokomlė pastebi įvairias negeroves, ypač būdingas smulkiajai bajorijai (religingumo nuosmukį, skundžiamasi, jog bajorija nėra pakankamai iniciatyvi prekyboje, pramonėje ir kt.), bet svarbiausia jie „kalti“ valstiečiams „už baudžiavą“. Liaudies gyvenimas vaizduojamas su neslepia simpatija, nes būtent valstietis yra krašto „maitintojas“. Autorius apibūdina valstiečio gyvenimą nuo gimimo iki pat mirties. Syrokomlės teigimu, vienintelė reikšmingesnė teigiama valstietiško gyvenimo permaina – „žydo pašalinimas iš kaimo“²⁵. Kitame kelionių aprašyme „Išskylos iš Vilniaus po Lietuvą“ autorius taip pat pateikia įvairių valstietiško gyvenimo detalių (vyrų ir moterų drabužiai, pirkia ir kt.). Daug dėmesio rašytojas paskyrė „karaimų genčiai“: jų istorijai, papročiams, religijai.

²⁴ Ten pat, p. 224–253.

²⁵ W. S y r o k o m l a, *Wędrowki po moich niegdyś okolicach...*, p. 222.

Varšviečio kelionė po Lietuvą ir Žemaitiją

Neabejotinai didžiausio kelionių po Lietuvą aprašymo autorius yra Varšuvos gydytojas bei rašytojas Teodoras Tripplinas (1813–1881). Jo veikalą sudaro net du tomai – vienas kelionių po Lietuvą, kitas – po Žemaitiją. Abu tomai išleisti 1858 metais. Formalus autoriaus kelionės tikslas – Palangos maudyklės. Buvo keliaujama iš Varšuvos per Gardiną į Druskininkus, Merkinę, Trakus, Daugus ir pasiekiamas Vilnius. (Tai pakankamai paplitęs maršrutas keliaujant arkliais iš Varšuvos į Vilnių.) Po to „persikeliama“ į Žemaitiją. Aplankęs Kauną ir pasigrožėjęs jo apylinkėmis, keliautojas patraukia į Raudondvarį, važiuoja į Labūnavą, Kėdainius, Ariogalą, Raseinius, kol galiausiai atsiduria Palangoje. Būdamas joje aplankė ir Klaipėdą.

Atrodo, jog pagrindinis knygos tikslas – supažindinti Lenkijos skaitytoją su Lietuvos istorija bei jos šiandiena, taip pat „paneigti“ neigiamą lenkų požiūrį į lietuvius. Tripplinas pabrėžia, jog perskaičius jo knygą skaitytojui turėtų kilti noras geriau keliauti į Lietuvą, Vilnių, nei į užsienį, nes tokios kelionės dažniausiai būna visiškai nenaudingos. Taip pat pastebima, kad vieni apie kitus per mažai žino. Lenkai esą iš viso vengia po Lietuvą keliauti²⁶.

Pačiam autoriui Lietuva – „artimas“, nors ir nelabai gerai pažįstamas kraštas, o lietuviai – „gerieji broliai“²⁷. Tokie prisipažinimai visiškai suprantami: kaip daugeliui Lietuvos ir Lenkijos tradicinio elito atstovų, rašytojo mąstysenai būdinga unijinės valstybės samprata. Tačiau Tripplinui svarbu parodyti ir skirtumus tarp abiejų tautų bei kraštų. Jie išryškėja pačiais netikėčiausiais atvejais. Pavyzdžiui, lyginant abiejų kraštų moterų elgesį. Jau kelionės pradžioje keliautojas pastebi, jog lietuvaitės elgiasi natūraliau, joms būdingas „naivus paprastumas“, jų mąstymas suformuotas įvairių dorybių, kurių svarbiausia „meilė kraštui“. Apskritai merginoms Lietuvoje būdingas „nuoširdus nekaltumas“.

Ką gi Tripplinas laiko *lietuviais*? Pirmiausia tai „visuomenė“ (lenk. *obywatelstwo*), t. y. piliečių bendruomenė, arba, kitaip tariant, tradicinio elito atstovai. *Lietuviai* – tai buvusios tradicinės valstybės gyventojai. Būdamas Druskininkų kurorte, autorius sutinka *lietuviių* (*Żywioł litewski*), atvykusių iš Vilniaus, Raseinių, Pinsko bei Vitebsko apskričių, t. y. iš įvairių istorinių LDK žemių.

Kaip ir kitų autorių kelionių aprašymuose, knygoje apstu įvairių žinių apie kelius, arklų kainas, smukles ir pan. Šitokia informacija turėtų praversti kiekvienam keliaujančiam į Lietuvą. Tripplino pasakojimuose pinasi krašto istorija, gamta (ypač jaudinamai aprašomos Kauno apylinkės) ir žmonės. Keliaudamas autorius susitinka ir bendrauja su žymesniais krašto žmonėmis, inteligentijos atstovais (rašytoju Syrokomele, Odyneцу, Mo-

²⁶ T. T r i p p l i n, *Dziennik podróży po Litwie i Żmudzii odbytej w 1856 roku, Litwa*, Wilno, 1858, t. 1, p. 58. Ir kiti autoriai pastebi tą patį. Anot iš Lietuvos kilusio anonimo, lenkai apie „sau brolišką“ Lietuvą ir lietuvius žino tiek, kiek apie tolimuose kraštuose gyvenančius laukinius, o į atvykėlius iš Lietuvos „žiūri kaip į poliarines meškas“. Žr. A...P...i...Podróże po kraju, *Rubon*, Wilno, 1845, ser. 3, t. 6, p. 117.

²⁷ T. T r i p p l i n, min. veik., p. 122.

niuszka, Kirkoro žmona ir kt.). Tiesa, ne visus tikslus keliautojui pavyksta pasiekti. Štai dėl prastų kelių tenka atsisakyti kelionės pas M. Baliński. Kelionės metu Tripplinas stengiasi patenkinti ir savo profesinius interesus. Jis lanko vaistines bei ligonines.

Pasakojime gausu istorinių intarpų. Tai pilių, bažnyčių, vienuolynų aprašymai, yra žinių apie kai kuriuos miestus (pvz., Druskininkus, Trakus, Kauną, Kėdainius ir kt.). Būdamas „Gedimino mieste“ Vilniuje, Tripplinas sušunka, jog jame kiekviena žemės pėda turi savo istoriją. Šiam miestui, jo visuomeniniam-kultūriniam gyvenimui aprašyti skiriama daugiausia vietos. Jis aplanko žymesnes Vilniaus bažnyčias, kapines, universiteto rūmus, keliauja po apylinkes (pabuvoja Verkiuose, apžiūri rūmus). Užsimena apie Senienų muziejų.

Taip pat knygoje yra pasakojimų apie įvairias etnines-kultūrinės bendruomenės. Štai būdamas Trakuose autorius lygina karaimus su žydais, aptaria jų skirtumus. Požiūris į pastaruosius neigiamas. Pažymima, kad krašte gyvena daug žydų, daugelis jų kalba bent keliomis kalbomis (lenkų, rusų ir vokiečių). Tačiau žydai, autoriaus manymu, yra visokių „nepatogumų“ bei blogybių šaltinis. Lietuvoje žydai verčiasi smulkia prekyba, „visokiais negarbingais verslais“, dažnai apgaudinėja. Vyraudami prekyboje, jie išnaudoja lietuvių valstiečius²⁸. O Lietuvos valstiečiai (lenk. *lud wiejski*), Tripplino pastebėjimu, ypač vargsta. Tai liudija jų buitvis, skurdi apranga ir pan.

Atsisveikinęs su „lietuviais“ ir kelias dienas praleidęs Kaune, autorius keliauja į „šventąją Žemaitiją“. Žemaitija jam – trys Kauno gubernijos apskritys (Telšių, Šiaulių, Raseinių) ir dalis Užnemunės: „Didžioji dalis Marijampolės ir mažoji dalis Kalvarijų apskrities“. Taigi šiuo atveju Žemaitija tapatinta ne tiek su etninės grupės gyvenama teritorija, kiek su LDK teritoriniu administraciniu vienetu – Žemaitijos seniūnija, kuri nuo XV a. vidurio dar vadinta Žemaičių kunigaikštija. Pasakojimą apie Žemaitiją Tripplinas pradeda nuo trumpos krašto politinės-kultūrinės istorijos, pavadinęs ją *Rzut oka na dzieje i etnografią Żmudzi*.

Įdomiausia Tripplino pasakojimo dalis – *žemaičių bendruomenės* apibūdinimas, fiksavimas tų bruožų, kuriais ji skiriasi nuo kitos Lietuvos dalies ar Lenkijos Karalystės. Autoriaus pastebėjimu, Žemaitijoje nedaug „stambių ponų“, o *visuomenę*, t. y. socialinį, elitą sudaro smulki ir vidutinė bajorija, kuri savo gyvenimo būdu beveik nesiskiria nuo pasiturinčių valstiečių. Pagrindiniai elito bruožai: taupumas, svetingumas, priešiškumas įvairioms naujovėms ir t. t. Pabrėžiama, jog valstiečiai čia gyvena geriau, tvarkingiau nei kitoje Lietuvos dalyje, gyventojai, o tai ypač svarbu, „išsaugojo“ daugiau savojo tautišku- mo: „lietuvių-žemaičių kalba“ dažniau vartojama kasdieniniame gyvenime²⁹. Tik miestiečiai ir smulkioji bajorija moka lenkiškai. Tripplino nuomone, žemaičiai gyvena labiau pasiturimai ne tik dėl patogios krašto geografinės padėties, skatinančios prekybą, bet ir dėl „nuo seno“ įvesto činšo. Dvarininkai čia su savo valstiečiais elgėsi „tėviškai“: „laikydami juos sau lygiais žmonėmis“. Valstiečiai taip pat prie savo dvarininko prisirišę ir myli jį: „<...> ne kaip poną, bet kaip tėvą, Apvaizdos paskirtą“³⁰.

²⁸ Ten pat, p. 56, 78.

²⁹ Ten pat, t. 2, p. 45-46.

³⁰ Ten pat, p. 93.

Liaudies paprastumas ir ypatingas dorovingumas (vaišingumas, paslaugumas, geranoriškumas, darbštumas) yra svarbus ir krašto skiriamasis bruožas. Toks akivaizdžiai idealizuotas liaudies vaizdavimas būdingas ir kitiems XIX a. viduryje rašiusiems autoriams. (Pvz., Liudvikui Jucevičiui, kurio veikalu „Žemaičių žemės prisiminimai“, išleistu 1842 m., Tripplinas tikrai naudojosi.) Suvokimas *liaudies*, kaip tam tikrų moralinių, kultūrinių (ir tautinių) vertybių saugotojos ir puoselėtojos, t. y. atliekančios svarbią socialinę funkciją, būdingas dalies to meto intelektualams.

Apibendrinamas Tripplinas rašo, jog žemaičių „liaudis“ dar nėra paveikta iš vakarų ir rytų atėjusio „egoizmo“, kurio padariniai jau aiškiai matyti Lenkijoje. Tas egoizmas – tai ne kas kita kaip socialiniai prieštaravimai, valstiečio neapykanta dvarininkui – ponui. Liaudies „paprastumas“ ir patriarchaliniai santykiai tarp kaimo ir dvaro Tripplino aprašyme įgiję akivaizdžiai pozityvią prasmę.

Skirtingos vienos kelionės interpretacijos: I. Chodzka ir M. Akelaitis

Kelionės siužetas gana dažnai sutinkamas ir XIX a. vidurio Lietuvos literatūroje. Kelionė buvo geriausia ir įtikinamiausia priemonė tikroviškai aprašyti visuomenės papročius bei tradicijas. Paprastai pagrindiniu „keliautojo“ stebėjimo objektu tapdavo mažų miestelių, dvarelių aplinka, jų gyvenimo kasdienybė. (Geru tokios literatūrinės kelionės žanro pavyzdžiu galėtų būti žymaus to laiko rašytojo Kazimiero Buinickio (1788–1878) kūryba ir ypač dviejų tomų veikalas *Wędrowka po małych drogach. Szkice obyczajów na prowincji*, išleistas 1841 m. Po dešimties metų rašytojas išleido dar du knygos tomas).

Be jokios abejonės, vienas žinomiausių kelionės žanro kūrinių priklauso garsiam Lietuvos rašytojui bei visuomenės veikėjui Ignacui Chodzkai (1794–1861). Jo knyga „*Kwestoriaus atsiminimai*“ (*Pamiętniki kwestarza*), pirmą kartą išleista 1844 m., buvo ne kartą pakartota ir įvairių autorių reinterpretuota. Pasakojimo chronologinės ribos apima laikotarpį nuo XVIII a. pabaigos iki XIX a. pradžios (apie 1812 m.). Veiksmo vieta – Minsko gubernija (daugiausia Nesvyžiaus apylinkės) ir rytinė Vilniaus gubernijos dalis. Chodzkos knygą sudaro dvi dalys. Pirmoje dalyje aprašomas seimelio suvažiavimas, politinės intrigos, bajorų pasilinksminimai ir t. t. Antroje – buvusio bajoro, tapusio vienuoliu bernardinu, renkančiu savo vienuolynui išmaldą, kelionės. Jų metu kwestorius lankosi pas įvairius žmones, reprezentuojančius vieną ar kitą to meto visuomenės socialinę grupę (smulkų bajorą, vienišą moterį – našlę, seniūną, kleboną ir kt.). Kelionėje sutiktų asmenų pasakojimai, jų kasdieninė buitis sudaro knygos pagrindą.

Praėjus beveik dviem dešimtims metų po Chodzkos knygos pasirodymo Mikalojus Akelaitis (1829–1887) išleido knygutę pavadinimu „*Kwestorius po Lietuva wazinedamas žmonis bemokinašis*“ (1860). Ji paprastai laikoma minėto Chodzkos veikalo interpretacija. Tiesa, skirtingai nei Chodzka, Akelaičio versija parašyta lietuviškai. Akivaizdu, jog pagrindiniu savo kūrinio skaitytoju Akelaitis laikė lietuviškai mokančius Lietuvos gyventojus, pirmiausia valstiečius. Taikydamasis prie savo skaitytojo, autorius padarė

keletą svarbių pakeitimų. Akelaičio versijoje nebeliko pirmosios dalies, kurioje Chodzka vaizduoja bajorų veikimą seimelių metu. Pasikeitė pagrindinis pasakojimo herojus, tiksliau, jo luomas. Iš bajoro pagrindinis herojus tapo valstiečiu, priėmusiu vienuolio įžadus. Veiksmo vieta iš rytinių LDK žemių persikėlė į vakarus – Žemaitiją, Kauno guberniją.

Orientacija į kitą skaitytoją vertė daryti ir kitus reikšmingus prasminius pakeitimus. Mūsų manymu, pirmiausia Akelaičiui rūpėjo savo skaitytojui *paaiškinti, kas yra Lietuva ir lietuvių bendruomenė*. Kitaip tariant, svarbu buvo kasdieninės sąmonės lygiu fiksuoti ribas, skiriančias etninių bendruomenių gyvenamas teritorijas. Priminsime, jog vienas iš kelionės tikslų yra vienuolio bernardino noras aplankyti „visą Lietuvą“, ją geriau pažinti. Kitur teigiama, jog svarbu pažinti „musų žmonis ir krasztus tos žemes, kurioje esu gimęs“. Kartu reikia aplankyti ir tas vietas, kuriose nutiko kokie nors garsūs ir reikšmingi istoriniai įvykiai. Pagrindinis keliaujančio vienuolio tikslas – apsilankymas Vilniuje.

Akelaičio knygutėje pateikiama dvejopa Lietuvos samprata. Pirmoji sutapo su Vilniaus bei Kauno gubernijomis ir šiaurine Augustavo (Suvalkų) gubernijos dalimi, tiksliau, su trimis jos apskritimis: Marijampolės, Kalvarijų, Seinų. Antroji tapatinta su *lietuvių* gyvenama teritorija ir buvo gerokai platesnė. Tas vietas, anot autoriaus, kur gyvena lietuviai, reikėtų taip pat aplankyti ar bent jau jas žinoti. Dalis lietuvių gyvena Prūsijoje (apie Klaipėdą, Tilžę, Ragainę, Įsrutį ir kitur), taip pat Kuršo gubernijoje (Palangoje). Tarp „Lietuvos žemių“, t. y. lietuvių gyvenamų teritorijų, kurias „apvaikščiojo“ herojus, paminimas ir Karaliaučius³¹. Taip pat suskaičiuojamos „Lietuvos“ upės: nuo Dauguvos į vakarus Nemunėlis, Mūša, Lielupė, Venta; į pietus Nemunas su Šešupe, Jūra, Nerimi, Žeimena, Merkiu. Akivaizdu, jog šiuo atveju lietuviai suprantami kaip etnokultūrinė ir ypatinga etnolingvistinė bendruomenė, o Lietuva – kaip jų gyvenama teritorija. Galėtume spėti, jog svarbesnis bruožas, skiriantis vienas etnines bendruomenes nuo kitų, turėjusi būti kalba, gimtoji, arba motininė, t. y. vartojama kasdieniniame gyvenime. Reikšminga ir tai, jog valstietija, žemiausias visuomenės socialinis sluoksnis, laikytas tokios Lietuvos branduoliu.

Orientaciją į valstietišką skaitytoją patvirtina ir kiti knygos fragmentai. Joje daug įvairių pamokymų, reikšmingų valstiečių kasdieniniam gyvenimui. Tai dar vienas elementas, kuo Akelaičio interpretacija skiriasi nuo Chodzkos originalo. (Pastarojo valstietiško gyvenimo butis visiškai nedomino. Valstiečio atsiradimas pasakojime fragmentiškas ir atsitiktinis.) Akelaičio vienuolis Jonas sutiktus kelyje valstiečius moko astronomijos ir geografijos. Aiškina, kaip galima iš įvairių ženklų spėti orą, nurodo tikrąsias kai kurių gamtos reiškinių priežastis.

Arba štai vėl gėdinamas kontrabanda besiverčiantis valstietis, kam tokiu būdu tar naujais žydams. Tai esą netinkamas būdas užsidirbti. (Priminsime, jog keliaujama po Kauno guberniją, kurios pasienio apskrityse kontrabanda buvo gana paplitęs, vienas svarbiausių daugelio valstiečio užsiėmimų³².) Trumpame krikštynų aprašyme kritikuojamas

³¹ M. A k e l a i t i s, *Kwestorius po Lietuva wazinedamas žmonis bemokinąsis*, Wilniuja, 1860, p. 21–22.

³² Ten pat, p. 26–27.

valstiečių įprotis per jas gerti. Taip pat įprotis gydytis degtine. (Knygos parašymo ir išleidimo metu blaivybės sąjūdis tarp Lietuvos valstiečių, ypač Kauno gubernijoje, buvo labai paplitęs.) Valstiečiai mokomi naujų giesmių ir dainų, kuriose raginama negerti. Knygelėje yra keletas įdomesnių istorinių intarpų. Autorius primena šlovingas lietuvių kovas su priešais. Keliose vietose užsimenama apie „mūsų didįjį kunigaikštį“ Jogailą, kuris garsus tuo, jog priėmė katalikų tikėjimą ir vedė „lenkų karalaitę Jadvygą“³³. (Tiesa, kitur teigiama, jog krikštą priėmęs Mindaugas, tik vėliau vėl sugrįžęs į pagonybę, o Jogaila suvienijęs Lietuvą su Lenkija.) Tokie istoriniai „pasakojimai“ valstiečiams patikdavo, todėl keliauninkas buvo „sočiai vaišinamas“.

Akelaičio padaryti pakeitimai, žinoma, nėra atsitiktiniai. Istoriografijoje sutariama, jog liaudies ugdymui mūsų autorius skyręs ypač daug dėmesio. Todėl ir pasisakė už jos švietimą gimtąja kalba, už „sodžiaus“ mokyklų kūrimą ir liaudies bibliotekos įsteigimą³⁴. Valstiečių socialinio sąmoningumo skatinimą Akelaitis laikė svarbiu visuomeniniu uždaviniu. Baudžios panaikinimo išvakarėse tokios nuostatos atrodė visiškai suprantamos ir logiškos. Manytume, jog autoriui rūpėjo ir to sąmoningumo politinis kryptingumas. Todėl rūpintasi istorinės sąmonės formavimu. Net fragmentiškos istorinės žinios apie unijinės valstybės tradicijas, jų diegimas laikytas svarbiu valstietiškaį sąmoningumą organizuojančiu komponentu.

Valstietiško pasaulio vaizdai: vyskupo M. Valančiaus keliaujantis amatininkas

Vyskupo Motiejaus Valančiaus knygelė „Palangos Juzė“ (1869) taip pat galėtų būti geras literatūrinės kelionės pavyzdys. Kūrinėlio siužeto nekomentuosime, bet apsistosieme ties keliais, mūsų nuomone, įdomesniais bei svarbesniais mūsų temai dalykais. Pagrindinis kūrinio veikėjas yra keliaujantis amatininkas Juozapas, nutaręs siūti „žmonėms“, bet ne ponams. Praleidęs kelionėse ketverius metus, jis grįžta į gimtinę ir savo patirtus išpūdžius pasakoja tėvams ir kaimynams.

Pabrėšime, jog Juozapas keliauja ne po žymias istorines Lietuvos vietas, bet po paprastus miestelius, kaimus, ūkininkų sodybas. Faktiškai keliaujantis amatininkas „apvaikščiojo“ didžiąją dalį Žemaitijos vyskupijos (toliausias taškas rytinėje dalyje, kurį aplanko Juozapas, – Rokiškis). Autoriaus dėmesys fokusuojamas į įvairių regionų valstietiško gyvenimo kasdienybę. Knygoje galima rasti moterų bei vyrų rūbų aprašymų, būdingų vienam ar kitam rajonui, valstietiškos virtuvės pavyzdžių ir t. t. Lyginami piršlybų bei vedybų papročiai, pasakojama, kaip švenčiamos religinės šventės.

Tiesa, Valančiaus herojus nėra tik pasyvus valstietiško pasaulio stebėtojas. Jis stengiasi aktyviai jame dalyvauti, jį keisti, tobulinti. Vis dėlto visos tos intervencijos atliekamos daugiau dorovinėje gyvenimo sferoje. Juozapas moko valstiečius savo sukurtų dievobaimingų giesmių, sako pamokslus, moko žaidimų, naujų šokių. Jis nesiūlo naujų

³³ Ten pat, p. 16, 19, 20.

³⁴ Plačiau žr.: A. Janulaitis, *Mikalojus Akelaitis*, Vilnius, 1968.

ūkininkavimo būdų, jam neįdomu, kaip padaryti valstiečio ūkį efektyvesnį. Daugiausia dėmesio jis skiria valstiečių laisvalaikio organizavimui. Juozapo veikla ir pastangos nukreiptos į naujų įgūdžių, kaip elgtis su „laisvu laiku“, atsiradusiu panaikinus baudžiavą, formavimą³⁵. Keliaujančio amatininko pavyzdžiu vyskupas Valančius rodo, kaip valstiečiams galima ir reikia linksmintis. Jo tikslas – suderinti tradicines, liaudiškas laisvalaikio praleidimo formas su religijos reikalavimais.

Kelios pastabos ir apibendrinimai. Iki XIX a. pradžios kelionė buvo tik dalies tradicinio elito privilegija. Aristokratinų šeimų palikuonys paprastai keliaudavo į užsienį, pagrindinis tokių kelionių tikslas buvo užbaigti mokslus, susipažinti su labiau išsivysčiusių ir civilizuotų Vakarų šalių politine sistema. Populiarios buvo ir religinės kelionės. Galimybės keliauti į užsienį padidėjo tik nuo XIX a. vidurio, kai buvo baigtas tiesti Varšuvos–Peterburgo geležinkelis. Dėl to poilsinės arba turistinės kelionės populiarėjo ir tarp vidutinės bajorijos bei labiau pasiturinčių miestiečių. Paprastai buvo keliaujama į Vakarų Europą, dažniausiai į Vokietijos kurortus.

Svarbu tai, jog nuo XIX a. vidurio kelionių pobūdis ėmė keistis. Imta vis labiau kritikuoti išvykas į užsienį ir populiarintos kelionės po „gimtąjį kraštą“. Maždaug tuo metu buvo išleista keletas kelionių aprašymų, kuriuose būtent skatinama keliauti po Tėvynę taip ją geriau pažįstant.

Straipsnyje minėti kelionių aprašymų autoriai savo kūriniais stengėsi priminti skaitytojui turtingą bei šlovingą krašto, buvusios valstybės praeitį, jos istoriją. Todėl paprastai keliaujama istorinėmis vietomis, plačiai aprašomos senovinės pilys, piliakalniai, bažnyčios, kiti garbingos praeities liudytojai. Daug dėmesio skirta ir gamtos aprašymams, kurie paprastai kontrastavo su atstumiančia socialine bei politine tikrove. Pagrindinis kelionių aprašymų tikslas – skatinti skaitytojų istorinę atmintį, prisirišimą prie gimtojo krašto, patriotizmą.

Rusų valdininkai, keliavę po Lietuvą, siekė kitų tikslų. Jie labiau domėjosi krašto valdymo bei administravimo problemomis. Kita vertus, jiems rūpėjo išaiškinti gyventojams (pirmiausia valstietijai) socialinių reformų (baudžios panaikinimo) reikšmę ir visai pasabrėžti krašto rusiškumą.

Svarbu pažymėti, jog nuo XIX a. vidurio „liaudiška“, valstietiška aplinka, tradicijos, kultūrinis savitumas tapo reikšminga kelionių aprašymų dalimi. Tiesa, valstietiška aplinka vaizduojama kiek idealizuotai. Manytume, jog tokiais kelionių aprašymais siekta skatinti socialinį solidarumą tarp visuomenės elito ir liaudies. Tai buvo ypač svarbu po baudžios panaikinimo stiprėjant rusifikacinei politikai.

Jau XIX a. 7-ajame dešimtmetyje pasirodė pirmieji kelionių aprašymai, parašyti ir lietuviškai. Jų pagrindinis tikslas – moralinis, dorovinis valstiečių auklėjimas bei tautinis ugdymas.

Gauta 2000 m. kovo mėn.

³⁵ V. S i r u t a v i č i u s, Laisvalaikis XIX a. Lietuvos kultūroje, *Praeities baruose*, Vilnius, 1999, p. 233–234.

SYMBOLIC GEOGRAPHIES: TRAVELS AND BOOKS OF TRAVEL IN THE NINETEENTH-CENTURY LITHUANIAN CULTURE

Summary

VLADAS SIRUTAVIČIUS

Until the nineteenth century travel was generally a privilege of the wealthy and of the traditional élite. Wealthy Lithuanian gentry liked to travel abroad, and the main purpose of such trips was to get acquainted with the political systems of the more developed societies. Making a pilgrimage was popular, too. For the rest of society, opportunities to travel appeared only after the construction of the railway line from St Petersburg to Warsaw via Vilnius in the 1860s. Pleasure trips or tourism became a favourite pastime of the middle gentry and rich inhabitants of the town. They usually travelled to Western Europe, mostly Germany, to undergo a course of spa treatment.

It is noteworthy that at that time the character of travels changed as well – trips within the country became the vogue. In the middle of the nineteenth century the publication of travel books intensified. Their authors (Teodor Trippin, Adam H. Kirkor, Władysław Syrokomla, etc.) considered their main aim to remind the readers of the glorious past of their former state – the Grand Duchy of Lithuania. Well-known places - castles, churches, monasteries – were usually included in the itineraries, and special attention was paid to historic information. Therefore such publications often looked like textbooks on history. The travel accounts also contained some beautiful writing about the picturesqueness of landscapes, which contrasted with the deplorable social and political reality.

Sociological comment – the description of the everyday life and local customs of common people – were an inherent part of such travel stories. As a rule, such travel stories were written in Polish, and Lithuanian publications also started to appear in the sixties. The latter were meant primarily for the peasants. Comprising some historical facts, practical information on meteorological phenomena, geography, etc., they were to develop their readers' literacy, consciousness and morality.

Russian officials also published a few accounts of their travels. They usually focused attention on administrative problems, emphasized the positive aspects of social reforms (the abolition of serfdom), the loyalty of the people to the regime, the historicity of Russian culture in Lithuania, etc.

Trumpai apie autorių

Vladas Sirutavičius (g. 1959 m.), humanitarinių m. daktaras (1989 m.). Nuo 1989 m. dirba Lietuvos istorijos institute, nuo 1997 m. – Lietuvos Respublikos istorijos skyriaus vedėjas. Tyrinėjimų kryptis – socialinė-kultūrinė Lietuvos istorija XIX a. – XX a. pradžioje, nacionalizmo ištakos Vidurio ir Rytų Europoje.